

Weöres Sándor életművében a formai virtuozitásnál és a szerepjátéknál mindig jobban érdekelt az alkotás misztériuma, a költés titokzatos mozzanata. Az ihlet a termékeny sötétségből felszínre emel bizonyos képeket-hangokat, s a poéta azokat szavak formájában papírra veti, hogy a nyelv, a zene és a ritmus diktálta keretek között tovább éljenek. Hogyan születik a vers, és miért?

Az ezzel összefüggő kérdés mélységeire Weöres életműve eszméltetett. Mi a költő helye, szerepe, tevékenységének értelme a modern társadalomban?

Weöres 1939-ben doktori disszertációját a vers-keletkezésről, e „szokatlan és majdnem járatlan tárgyköréről” írta, kiindulópontot azonban nem a tudós értekezés, hanem az egész életpálya, melynek természetesen része az életmű, ám nem azonos vele. Nemes Nagy Ágnes legendás bon mot-ja – „Könnyű a Sanyikának, ő nem ember!” – kétségkívül szellemes megfogalmazása valami emberfölötti többletnek, mely egyben orvosolhatatlan csonkaság is – tanulmányom középpontjában azonban az ember áll. Weöres, az ember megelőzi Weörest, a költőt – bármily elválaszthatatlannak gondoljuk is a kettőt.

„A művész a mű eredete. És a mű a művész eredete. Egyik sincs a másik nélkül”, figyelmeztet Heidegger. A filozófus az ember világ felé nyílásának – s egyben a világ adódásának – módját a hangoltság fogalmával írja le. Azt a sajátos hangoltságot keresem tehát, amely Weöres eszmélkedését, ember és költő-létét, így művészetét is meghatározta. A hangoltság egyike Heidegger sajátos, a „belső” és „külső” világ szétválasztását meghaladó fogalmainak. A hangoltság e sajátosságát legkönnyebben talán a hangulat fogalmából érthetjük meg: a társaságba érkező vendég „kész” hangulatba csöppen, mely kihat a sajátjára, viselkedése azonban alakítója is ugyanennek a hangulatnak, így egyik sem redukálható a másikra.

Weöres pályáját sem vezethetjük vissza egyetlen tényezőre: körülményeire vagy alkatára. A kettő kölcsönhatása az érdekes, illetve ami belőle kibontakozott: az életpálya és az életmű.

Két pólus erőterében

Weöres Sándor életének nagy ellentmondásai igen korán jelentkeztek. A szülői ház légköre egyszerre serkentette és bénította.

Édesanyja, Blaskovich Mária művelt, több nyelvet beszélő, az antropozófia iránt érdeklődő asszony volt, német nevelőnőt fogadott fia mellé, maga is tanította, s korán kezébe adta a klasszikusokat. A gyerek képzeletvilágát a legváltozatosabb tartalmak tüzelték, más korok, más tájak valódi és fantasztikus eseményei, melyekhez képest a köznapi élet fárasztóan önisméltőnek, vontatottnak tűnt. Olvasmányai eltávolították kortársaitól, a falubeli gyerekektől, s arra ítélték, hogy nála idősebbek barátságát keresse.

Egy Kosztolányinak írt, tizenhét éves kori levele bizonyítja, hogy amit a környezete koraérettségnek tartott, nyűg is volt a számára: „Mindig úgy voltam, mint egy utalvány, amit majd a jövő bevált – így nevelődtem másodikos-korom óta az iskolában is, kivételeztek velem [...] Azért, mert tízéves taknyos koromban belémmászatták már a férget, hogy pozitív-abnormitás vagyok és okvetlenül költő leszek”.

A fiú tehetségét elsősorban az anya vehette észre és ápolhatta, mert az apát, a Tanácsköztársaság idején a vörösökhöz átállt, s ezért 1920-ban kényszernyugdíjazott huszártisztet elsősorban a birtok, a gazdálkodás érdekelte. A koravénnek tűnő, sokat betegeskedő „Cina” dolgaiból nem sokat értett. Nem tetszett neki, hogy a kamaszfiú a versein dolgozva végigcigarettázza az éjszakákat, aztán a fél napot átalussza: folyton csepülte mihasznaságáért. Az érettségi után elkezdett sorokat írt a csöngői légkörről Székely László szombathelyi papköltőnek, szemináriumai prefektusnak: „olyan mérgezett a helyzetem, hogy már aludni is csak hajnal-felé tudok, lélekzet-elakadásokra riadozok föl félálomból egy éjjel néha hússzor is, bróm és egyebek dacára. Reggeltől-estig más-valaki dühének cérnaszálán függök kiscyerekek-korom óta, bármiért is dühös, mindig rajtam tölti ki a dühét az apám, ezért is vagyok olyan, amilyen és ez rondít bele most is nap-mint-nap az életembe.” Az összezártságban az efféle, szüntelenül levegőben lógó feddés, elmarasztalás és az ebből sarjadó büntudat ellen aligha lehet másként védekezni, mint színleges megfeleléssel és a

saját érzelmek zárójelbe tételével, távolságtartással, elidegenedéssel, költött világokba meneküléssel. Az ilyen gyerek nagyon érzékenyen ráhangolódik a rettegett szülőre: időben meg kell éreznie a közeledő vihart, ezért válik belőle jó megfigyelő.

Az anya tehát a kis költőzseni, a híresség, az „új Petőfi Sándor” szerepét osztotta rá, apja ellenben elvárta, hogy gyakorlatias férfiemberként viselkedjen, akire a birtokot is rábízhatja. Ő az anyja által kínált szerepet fogadta el, így apjával állandó konfliktusban élt. A csodagyereket egyszerre fogadta rendíthetetlen meg nem értés és várakozásteli bátorítás. Egyik sem múlt el nyom nélkül. Apja éppoly mélyre ültette benne saját tevékenységének leértékelését, mint anyja a zsenitudatot. Egy Jékely Zoltánnak írott 1935-ös levelében, melyben doktori címéhez gratulál, látszólag tréfás hangon fogalmaz: „Mint magad is tudod, egy poéta, úgy, ahogy van, meglehetősen szájalomraméltó és értelmetlen valaki; így nekünk sokkal inkább szükségünk van, mint a rendesebb egyéneknek, efféle megtévesztő betűkre a nevünk mellé.”

Weöres gyermekkorában állandóan betegeskedett. Nyilván közrejátszottak ebben a szülők ellentmondásos elvárásai, de ennek köszönhető, hogy sokat volt magántanuló. Megszokta, hogy saját tempója szerint haladjon, saját érdeklődése szerint válogassa meg olvasmányait: természetesnek tartotta szellemi függetlenségét. Mind jobban gyűlölte a rákényszerített szerepeket és elvárásokat. Megtanulta, hogy a békeesség kedvéért úgy-ahogy eleget tegyen nekik, ám időnként – ha már nem bír saját nyugtalanságával – provokatíván tiltakozzon ellenük. Maga is tisztában volt személyisége ellentmondásaival: „a tehetetlenség, az egyoldalúság, félszegség, szabadosság, túlságos-nyíltság, egoizmus és igába-törni-nem-akarás keveréke vagyok”, írja. A kortársaitól elszakító különleges neveltetés mellett ezek az ellentétek alapozták meg életidegenségét, és formálták iróniára hajló alkatát.

Elszigeteltsége és apja értetlensége készítette, hogy kétségbeesetten kutassa a szellemi útmutatást nyújtó apafigurákat. Mestert keresve levelezett kedves tanáraival, majd Kosztolányival, Babitscsal, Füst Milánnal, Kodályval, Fülel Lajossal. A Vigiliának 1983-ban így fogalmazott: „tanáiraím és költő-író pártfogóim komolyabban vették költőségemet, mint én magam. Kosztolányi, Babits, Kodály nélkül nemigen szabadultam volna ki a falusi környezetből és a falusi életformából.” És, tegyük hozzá, nem szabadult volna meg az apjától. A költészet a lázadás eszköze volt. „Tulajdonképpen anélkül, hogy valaha is költő akartam volna lenni, úgy benne ragadtam a költészetben, mint számomra egyetlen lehetőségben”, vallja meg egy 1974-es beszélgetésben. Leveleiből is kitűnik, hogy a költő-életet már kamaszkorában, mint valami nyakába szakadt nagy feladatot vette magára, s mestereihez mint sorstársaihoz fordult.

Eltávolodását szüleitől a korszak másik nagy fiatal költő-tehetségének, Jékelynek a hangján írt, s ezért ritkaságszámba menően személyes Hazatérés című versében örökölte meg, huszonhárom évesen: „Anyám szemében kapzsi féltés. / Apám szemében görbe vád – / hogy megjöttem, fölhozta mégis / a legvénebb üveg borát. // ... // Vacsorázunk. Pár szó – és csönd lesz. / És az a csönd úgy kiabál. / Mintha az étel sótlan volna, / mikor pupozva van a tál. // Rámnéz anyám, rámnéz apám is: / Nem az van itt már, aki volt? / És fön az égen, úgy mint régen, / rostokol a nagybajszu Hold. // ... // Miért nem tudunk már örülni, / ha étel és bor oly remek? / Miért vagyunk mi mind a Földön / olyan örök idegenek? // Miért nem tudok sírni, bögni, / hogy megvénül anyám-apám / anélkül, hogy megsimogatnám / az arcukat, mint hajdanán?”

A kettősség jellemezte a viszonyát Csöngéhez is: érettségi után nem volt otthon maradása, az egyetemen társakat, szórakozást talált, de a léha, nyüzsgő élet nem kedvezett a benső nyugtalanságát enyhítő alkotómunkának. Már harminc felé közeledett, mikor megfogalmazta: „Tapasztalatom szerint csak Csöngén, teljes magányban tudok olyat írni, ami kedvemrevalóvá sikerül. [...] És mégse maradhatok mindig ott, mert Csöngén minden élmény elkerül és ha egyhuzamban egy-két évig ott vagyok, belezápolok önmagamba, kiapadt kúttá változom.”

Az unalom

Már Arany János megfogalmazta a Tamburás öreg úrban, hogy a költészet forrása az ihlet és az unalom. Weöres Takáts Gyulának írt levelében így ironizál: „fő szórakozásom az unatkozás, el se tudod képzelni, milyen mennyei élvezet ez nekem; és talán Neked is, így lehet, hiszen ez kapcsolt bennünket össze. Az unalom ínycencei, ópiumszívói voltunk és jól éreztük magunkat együtt.” Weöres alapélménye, az unalom természetes folyománya volt az apja és anyja kétfelé rángató erőterében kifejlődött életidegenségnek. Az unalom nem csupán indíték az alkotásra. Heidegger A metafizika alapfogalmai címen kiadott előadásaiban hosszan értekezik ennek a sajátos hangoltságnak a jelentőségéről. Mikor eluralkodik rajtunk az unalom, „név, társadalmi rang, foglalkozás, szerep, életkor és sors mint az enyém és a tiéd lehullik rólunk.” Heidegger az unalomnak háromféle formáját különbözteti meg: az unatkozást valami közben, az unottá válást, s végül a mély unalmat. A mély unalom hangoltsága abból nyeri különleges jelentőségét, hogy kiemel bennünket hétköznapi személyiségünkéből. Akin eluralkodik a mély unalom, az számtalan lehetőséget lát, de egyikbe sem képes belebocsátkozni. Cselekvőképessége megbénul, de épp mert semmibe nem képes belevonódni – ami óhatatlan beszűküléssel járna –, távolságot nyer. Meglátja a fennálló esetlegességét, felnyílik előtte a lehetséges világok sokasága, és tulajdon – némiképp nyomasztó – szabadsága. A mély unalom szembesülés a tagolatlan idővel. Olyan állapot, melyben jelentőségét veszti a „pillanat hegye”, s így átjárja az időfölkötti, az öröklét sejtelve. („Van néha olyan pillanat / mely kilóg az időből”, írja Weöres az Örök pillanatban). Heidegger szerint „könnyű kapkodó időtöltéssel legyűrni az unalmat, s így fítoztatni magunk előtt egészséges és tisztos életrevalóságunkat, kiválóságunkat, nehéz viszont nem szembeszállni egy mély unalommal, hagyni, hogy az áthangoljon minket,

hogy valami lényegit halljunk meg tőle.” Weöres apja alighanem épp ebben az „egészséges és tisztas életrevalóságban” hitt, míg a fiúnak szent meggyőződése volt, hogy az unalom alján valami fontos titok lappang. Heideggernél a mély unalom a filozofálás előfeltétele, Weöresnél az alkotás. Az unalom forrása a belevonódásra képtelenség, azaz az idegenség. Az éjszaka cigaretták mellett verset író fiatalembert az unalom mélyéről előhúzott vers, mely nem valamiről (a már adotról) beszél, hanem új tartalmat hoz felszínre, egyszerre kapcsolta be a lét felszín alatti áramaiba, és távolította el a konvenciók, a mindennapiság világtól. Weöres élete végéig ebben a körben forgott, s legnehezebben a terméketlen periódusokat viselte, ahol az idegenség gyötrelmet semmi sem enyhítette. Ilyenkor vagy elfoglalta magát műfordítással, esetleg pasziánsszal, vagy az elzsongító alkoholhoz nyúlt.

Neuraszténia és éntelenség

A versírás egyszerre von – Rilke kifejezésével – „az erősebb lét közelébe” és szakít ki az emberi közmegegyezésből, a közhelyek és sztereotípiák világából. A költő-lét ebben a kettős feszültségben telik. Ahogy a neuraszténiáját – „a magyar királyi megőrülést elkerülendő” – kórházban kezelteni készülő Weöres fogalmaz: „az alkotással járó természetellenes életmód deformálja és idegbeteggé teszi az embert”. Tegyük hozzá, ilyen arányvesztés könnyebben következik be, ha a lelki struktúra már eleve deformált, ha elfojtások terelnek el jelentős energiákat, s ezek csatornázódnak a túlhajtott munkába, mely a menekülés egyetlen útjának tűnik.

A neuraszténia formájában testet öltő gyötrelmek elől Weöres a bevált eszközökkel igyekezett elszökni: még jobban eltávolodott saját érzelmeitől.

Az elidegenedés áthatotta a versíráshoz fűződő viszonyát is: úgy tekintett rá, mint valami élettani funkcióra: „a költészet belőlem úgy csurgott mindig, mint valami váladék. Teljesen szándéktalanul.” Énjét igyekezett a személytelenben feloldani. Az Ars poetica című versében tanítás-szerűen megfogalmazott szentenciával – „legyél egyén-főlötti: / vesd le nagy-költőseged, ormótlan sarcipódot” – voltaképp önmagát biztatja. Két nagy törekvése ért itt össze. Az egyik az apjával szembeni ösztönös védekezésből született elidegenedés radikális felfokozása – ebből lesz az egyén-főlöttiség, a másik az anyja által felkínált, s menekvésképp készségesen elfogadott költőszerep kényszereinek levetése. Aligha vonzotta volna az elidegenedés felfokozása és a személytelenség, ha nem érzi, hogy ezzel a mindent átfogó és elfogadó közönnyel a világgal való eggyé válás felé halad – még ha az effajta feszültségcsökkenés nem is kedvez költői működésének.

„Csak bámulok, befelé, önmagamba; bámulom azt a nagy, túlvilági lyukat, mely pár évvel ezelőtt még csak egy kis fényesség volt egy folyosó túlsó végén, most pedig már akkora, mint egy ház. Csupa sugárból készült ház és nem lakik benne senki-semmi. Azt hiszem, ez az élet végső értelme, hogy az ember ide elérkezzék; de a lírának halála ez a megérkezés, hiszen erről csak úgy szólhatna az ember, ha teljesen üres lapokat tudna írni. Az egyszavas verstől így jutottam a semennyi szavas versig.”

Így vált a költészet az éntelenség gyakorlásának terepévé: egyre több Weöres-műben oldódott szét a versbeli „én”, vált kétségessé szubjektum és objektum viszonya, s lépett ezek helyére a „lét beszéde”, melyben én, te, ő, lélek, külvilág, ha megjelennek is, mind egyenrangú, hol egymással versengő, hol egymásba olvadó káprázatok csupán. A Tapéta és árnyék híresen enigmatikus befejezésében „EGYSZERRE KÉT ESTE VAN / MINDKETTŐ CSAK FESTVE VAN / HARMADIK AZ IGAZI / KOLDUSKÉNT ÁLL ODAKI”. Az egyik este a külső világban „objektíven” beálló napszak, a másik este ennek „szubjektíven” átélt vetülete a belső világban: az emlékek, érzések és gondolatok önismétlő tapétamintájára hulló árnyék. Mindkettő csak „festve van”. Az „objektív” külvilág eszméje éppúgy gondolati konstrukció, mint a „szubjektív” belső világ tapétamintái. Az „igazi” estében, mint elsődleges és teljes tapasztalatban ezek nem válnak szét egymástól. Ez a tapasztalat azonban koldus, mert az ilyen élmények nemigen válthatók a szavak aprópénzére, nem birtokolhatóak s így át sem adhatóak.

Az ábrázolt és az ábrázoló délibáb-szerű egymásba-játszása, az alany-tárgy határok lebomlása Weöres Sándor verseiben mostanában igen népszerű kutatási téma. A legszebb példa erre a Harmadik szimfónia: „Hasztalan üldözöm zajban, csendben, / nem érem el soha: itt van bennem, / vad futással ő úzi magát, / mécsesem fénye az ő kicsi foglya, / vézna, ijedt fény, mégis beragyogja / a végtelen tükör-palotát.”

„Az ostobaság gyógyító éjszakája”

Weöres már nagyon korán felismerte, hogy a költészet másként működik, mint a világot tárgyak halmazává redukáló analitikus

gondolkodás. Tizenkilenc évesen írta: „Újabb egészen megszoktam, hogy ne szavakban, hanem képekben, határozatlan víziókban gondolkozzam [...] újabb minden efféle képeket fakaszt belőlem, sokszor csak színeket és vonalakat. Újabb a hátgerincem alkot véleményeket, a fejemtől függetlenül – és lehet, hogy ő okosabb is, mint az a három cserebogár, ami a koponyacsontom üregében duruzsol és a hiányzó agyvelőt úgy-ahogy helyettesíti.” Kibontakozó antiintellektualizmusa intellektuális kísérlet volt, hogy megértse, mi értelme van az értelem elvetésének. Vas Istvánnak írott levelében fejtette ki teóriáját: „Úgy hiszem, szükségszerű dolog, hogy a kultúra rövidesen eltemetődjön, mint Hellász épületei; egy későbbi kor talán majd megint kiássza. Gyönyörű, de idegőrlő és pestisnél gyilkosabb kulturális nappal van már Dante ideje óta, az emberiség alaposan kiérdemelte a gyógyító éjszakát. A művészet és gondolkodás: betegség; csak ostobaság gyógyíthatja ki belőle az emberiséget. A görög-római kor után Krisztus adta ezt az ostobaság-injekciót”. Egy másik levélben: „Most tulajdonképpen egyetlen teóriában és politikai-társadalmi elvben sem hiszek; de hiszek abban, hogy vannak érdemes emberek, kiknek kezében bármelyik elv érdemessé válhat. Mussolini nagyszerűen épülő új Itáliája éppúgy tetszik nekem, mint Sztalin kemény államkapitalizmusa, Hitler kultúraellenes hangyaboly-rendszere, Gandhi miszticizmusba hajló politikája. Talán nem ellentmondás, hogy mindnek egyformán lelkes híve vagyok”. Ezek persze ironikus kijelentések. Az iménti vallomást például így folytatja: „(közülük Hitler rendszerét tapasztalásból is jól ismerem, egyszer Brémában majdnem becsuktak)”. Sebtében összetákolta elméletei megalapozatlanságát, önkényességét alighanem maga is érezte, az öngazolás kényszerétől mégsem szabadulhatott. Szándékosan provokatív kijelentéseivel levelezőpartnereitől szeretett volna segítséget – igazolást vagy cáfolatot – kapni. Fülep Lajos előtt például igyekezett racionalizálni saját tevékenységét: „a világfolyamatot tervszerűen-épülő dolognak látom, folytonos gyarapodásnak, mely valahonnan indul és valahová törekszik. Az ember, szerintem, ennek a gyarapodásnak munkása, igavonó barma. Céлом, hogy a gyarapodás-folyamatot erőmtől telhetőleg elősegítem. [...] Azt hiszem, tipikusan XX. századi világkép ez. Ellentétben áll a kereszténységgel, szabadság-eszmével és bolsevizmussal egyaránt, hiszen ezek az elérhető legnagyobb személyi boldogságra törekszenek [...] Megegyezik elméletem a hitlerizmussal, mely csak a közösséget akarja erősíteni és a személlyel csak mint résszel törődik.” Ugyanebben a levelében: „szeretnék objektív cáfolatot kapni a teóriámra, minden szubjektív ellenszenvtől függetlenül. [...] Teóriám vagy érték, vagy pedig agyrém; és ha az utóbbi eset áll fenn, a „higye el, hogy marhaság” nem gyógyíthat ki belőle, csak az „ezért meg ezért marhaság” . Weöres itt még azt reméli, hogy a rohamosan modernizálódó társadalmakban fellépő elszemélytelenedés és a szellemi ember egyén-fölöttisége tulajdonképpen egyazon jelenség két arca: egymást támogatják és hitelesítik.

Csak a második világháború alatt, Hamvas Béla hatására, és A teljesség felé próza-darabjain dolgozva hagyott fel ezekkel a kétségbeesett próbálkozásokkal, hogy a versírásnak egyértelmű társadalmi funkciót (s ezen keresztül saját létének értelmet) találjon. Mindenesetre egész életében kereste tevékenysége igazolását, nemcsak kényszerűségből, a „szocialista társadalom elvárásai”, de saját kételyei miatt is.